Tegen de terreur

Beatrice de Graaf

Tegen de terreur

HOE EUROPA VEILIG WERD NA NAPOLEON

2019 Prometheus Amsterdam

De auteur ontving voor haar onderzoek een subsidie van de European Research Council binnen het Zevende Framework Programma van de Europese Unie (FP/2007-2013) / ERC Grant Agreement n. 615313.

Eerste druk 2018
Vijfde druk 2019

© 2018 Beatrice de Graaf
Omslagontwerp Tessa van der Waals
Omslagbeeld kampement van Russische en Engelse troepen op de Champs-Élysées in Parijs, juli 1815, na het verslaan van Napoleon I, gravure, privécollectie, foto Josse/Scala, Florence
Foto auteur David van Dam
Kaarten Mappa Mundi Cartography
Lithografie afbeeldingen Marc Gijzen
Zetwerk en opmaak Willem Morelis
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 351 3566 6

INHOUD

Proloog 11

I INTRODUCTIE
Wat voor vrede? 14
Een (anti)revolutionair veiligheidsexperiment 15
Een nieuwe geschiedenis van veiligheid en terreur 19
Een vergeten geschiedenis op basis van vergeten archieven 20
Een beroep op de lezer 23
Een gevoelde Europese veiligheidsgemeenschap 24
Een imperialistische situatie 28
Een tocht door de tijd 31

II GENADE IN PARIJS
'Wat moet er nu gebeuren' 35
Een 'nobel' project 37
Van oude naar nieuwe imperialistische ambities 39
Pruisische ambtelijke kolonisatiedrift 42
De haperende machine van Stein 46
De Franse lelie wappert weer 48
De genade van tsaar Alexander 49
Kind van de Verlichting 51
De tsaar te logeren 53
Een gematigd-verlichte vrede 55
Een nieuw begrip van veiligheid 57
De nieuwe orde uitgelijnd: het Weens Congres 59
Wenen als imperialistische springplank 62
'Mutual security' 64
Wellington op de bok 67
Een lange leerschool 68
Wellington als geallieerde veldheer 71
Pruisen in de revanche 76
De 'bond of peace' 79

III DE 'BOZE HARTSTOCHTEN' GETEMD
Het nieuwe levensgevoel van 1815 82
Een breuk in de tijd 85
Een nieuwe lezing van een oud begrip 87
'A bridle upon the strong' 88
Hiërarchische evenwichtspolitiek 93
Lichaam of machine? 95
Een welkome vrede? 98
Dankbaarheid 99
Europese verbondenheid 101
Toe-eigening en instrumentalisatie 104
Monarchaal enthousiasme 105
Onverschilligheid en onwetendheid 109
Onzekerheid 110
Kritiek 112
De tijd tot bedaren brengen 115

IV EEN GEMATIGDE VREDE
Eeuwige haat 117
Een heel modern bezettingsregime 118
Indirect bestuur 123
De wraak van Blücher 127
Müffling en de Fransen: Een *Gefreiter* in Parijs 133
De 'Allied Machine' 138
'Principes van gezonde voorzorg' 143
Het einde van de Grande Armée 146
Met een vrijgeleide op reis 147
Overgave en bezetting 149
Het Verdrag van Parijs 154
Het 'culturele Waterloo' voltooid 159
Een imperialistisch Concert 166
Normalisering van de bezetting 169
'Une harmonie parfaite'? 171
Een gematigde vrede 177

V EEN SCHADUWGEVECHT. DE GEALLIEERDE STRIJD TEGEN HET 'GEWAPENDE JAKOBINISME'
Hortense op de vlucht 179

Veiligheid door management 181
Een geallieerde veiligheidsdienst 182
Gruner en het 'Mirakel' van Fouché 185
'Wir kennen die Franzosen!' 187
Nepnieuws of niet? Gruners geruchtenmachine gaat draaien 191
'Een nieuwe Bartholomeusnacht' dreigt: tegen de witte terreur 195
De zwarte lijst van 24 juli 200
De affaire-Ney 205
Een geallieerde samenzwering: tsaar Alexander, Bergasse en Gruner 210
Metternichs systeem van 'uniforme maatregelen' 218
Hortenses lot 221
'Terroristes dangereux' 223
Naar een politiestaat 226
Broeinest Brussel 228
Nog een lijst 230
Geallieerde 'hulp' aan Nederland 235
Het onheil afgewend? 238
Assassijnen en 'diabolical plots' 241
Een hertog onder vuur
Eenzame assassijn of samenzwering? 244
Toch weer Brussel 247
Een complot met twee dames 251
Toch een complot van heren 253
Het einde van het verhaal 256
Naar een Europees politiedirectoraat? 258

VI DE PRIJS VAN DE VEILIGHEID
De prijs van de vrede 262
Reparaties in het tijdperk van de 'balance of power' 264
De Fransen moeten betalen – maar hoe? 266
1200 miljoen 268
Geld of land? 269
Schadeloosstellingen – maar voor wat?
Achterstallige schuld 273
De Nederlandse claims 274
Hulp uit Pruisen 278
Wat kan Frankrijk betalen? 280
De prijs vastgesteld – op hoofdlijnen 282

Hoe te betalen 284
De duivel zit in het detail en is een Franse commissaris 287
1816, een annus horribilis 290
Leniging van de nood 291
De eerste grote lening 294
Barings financiële securities 296
De schuldenberg bedwongen 299
De Conventie van 25 april 1818 302
Veiligheid door verwevenheid – van financiële markten 307

VII BOLWERK EUROPA. KLAAR VOOR HET TWEEDE HALFROND?
Hoog bezoek in Oudenaarde 310
De forten en het Europese machtsevenwicht 314
Boulevard de l'Europe 319
Een 'système essentiellement européenne' 324
Schoothondje en netto-ontvanger 327
De bouw van de Wellingtonbarrière 329
Het fortensysteem als elitair project 331
Protectie, maar tegen welke prijs? 333
De eerste troepenreductie 338
Een imperialistisch onderonsje: de voorbereiding op het vertrek uit Frankrijk 340
'Measure of precaution' 343
Het Europese veiligheidspolitieke systeem 345
Pozzo's 'tempel van eendracht' 348
Het dubbele gezicht van de Conferentie van Aken 350
'Geen publiciteit' 352
De laatste lening 354
Toch een nieuwe waarborg? 358
Op afscheidstournee 364
Müfflings nieuwe opdracht 368
Van vier naar vijf 371
Een gaucho in de wereldpolitiek 373
'Une médiation européenne' 374
Palmella's meesterzet 377
Een nieuwe missie voor 'l'homme de l'Europe'? 378
Het Concert klinkt niet in Zuid-Amerika 380
Een bescheidener bolwerk 383

Met/zonder Washington 385
Wat er overbleef 387

VIII BESLUIT
'We must have another Paris dinner' 393
Harmonie en overheersing 396
De terreur aan banden? 398
Wat bleef? 400
Militaire bezetting als erfenis 402
Expansieve veiligheid 404

Noten 407
Begrippenlijst 459
Lijst van personen 469
Geraadpleegde archieven en overige bronnen 476
Bibliografie 481
Woord van dank 499
Register van personen en plaatsen

PROLOOG

De vuurbrand van een hernieuwde oorlog joeg begin 1815 niet alleen de machthebbers schrik aan. Ook de burgers van Europa ontkwamen er niet aan. Louisa Adams vertelt ons daarover in een meeslepend en soms schokkend relaas. Zij was afkomstig uit een Britse adellijke familie en getrouwd met John Quincy Adams, die een paar jaar later president van de Verenigde Staten zou worden. Adams was als Amerikaanse ambassadeur in Rusland in 1813 uit Sint-Petersburg weggeroepen om namens zijn land in Gent met de Britten over het einde van de oorlog tussen beide landen te onderhandelen. Toen in december 1814 dat vredesverdrag was gesloten, vroeg Adams zijn in Rusland achtergebleven vrouw naar Parijs te komen waar hij inmiddels was neergestreken. Louisa begon op 12 februari 1815 met haar zevenjarige zoontje, twee bediendes en een veteraan als lijfwacht aan de lange reis, al hobbelend over de bevroren wegen van een roerig continent.

Ze vertrok per koets uit Sint-Petersburg en reisde via Riga naar Tilsit (het huidige Sovjetsk, net ten noordoosten van Kaliningrad). Vanaf Tilsit, waar Napoleon tsaar Alexander en koning Friedrich Wilhelm III had vernederd, zag ze 'halfverbrande huizen, een uitgedunde bevolking; onbeschermde vrouwen, met die sombere blik in hun ogen van eenzame verlatenheid, [...] verwoesting en wanhoop'.[1] In die dagen was Europa nog geen comfortabel continent om doorheen te trekken. Reizen was een ingewikkelde en omslachtige onderneming. Toch zette Louisa Adams door, en ze was ondanks al het gehobbel ook nog goed in staat haar indrukken en die van haar zoontje vast te leggen.

Die indrukken waren niet alleen schokkend of negatief. Oorlogen laten inderdaad verwoesting en chaos na. Maar militaire campagnes brengen in hun kielzog dikwijls ook hervormingen met zich mee, vooral op het vlak van infrastructuur, verkeer en communicatie. Voor zijn massale troepenbewegingen dwars door Europa had Napoleon gebruikgemaakt van het oude netwerk van postroutes, dat vaak nog uit de Romeinse tijd dateerde. Maar die routes had hij ook laten verbeteren en uitbreiden. Zijn manschappen hadden wegen geplaveid, meer poststations laten inrichten, en een systeem van semaforen – optische telegrafen – aangelegd. Louisa Adams zag het met bewondering aan.

Louisa Adams, (Mrs. John Quincy Adams), 1852. (Universal History Archive/Bridgeman Images)

De wegen werden vanaf Königsberg en Berlijn steeds beter. 'Tot mijn grote verbazing,' schreef Louisa ter hoogte van Berlijn, 'hoorde ik hier niets dan lofprijzingen op de daadkracht van Napoleon.' De bevolking aldaar verzekerde haar dat ze hier 'over de mooiste wegen in de wereld reisde, die op zijn bevel [dat van de keizer] waren voltooid'.[2]

Ondanks die verbeteringen verbaasde ze zich over de enorme verschillen en variaties in de zeden en gebruiken in de gebieden waar ze doorheen trok. De maten, gewichten en afstanden varieerden soms per plaats, en ze moest afstanden leren omrekenen van de Russische werst, Duitse mijl en kilometers naar de haar vertrouwde Engelse mijlen. Hoewel het aantal muntsoorten en eenheden haar duizelde, kon ze tot haar opluchting vrijwel overal in het Frans communiceren en met Nederlandse dukaten betalen. En mocht dat niet zo zijn, dan had ze met haar bankbrieven vrijwel overal toegang tot het internationale netwerk van bankiers die haar op haar hachelijke reis graag wilden helpen en van het benodigde goud voorzagen.[3]

Wat Louisa Adams op haar tocht ontdekte, was dat het Europese continent de mantel van feodale verbrokkeling al heel langzaam van zich aan het afschudden was. Het duizelingwekkende veelvoud aan tijdsrekeningen, maten en prins- en bisdommen werd geleidelijk aan tot meer gestandaardiseerde proporties teruggebracht. Er werden, mede dankzij Napoleons vernieuwingen,

nieuwe manieren gevonden om in ieder geval het betaal- en reisverkeer op elkaar af te stemmen.[4]

Terwijl ze nog door de Duitse landen onderweg was en de ergste wintermaanden achter de rug leek te hebben, werd het reisgezelschap begin maart evenwel door akelig nieuws opgeschrikt. Napoleon was van het eiland Elba ontsnapt en vanaf het zuiden van Frankrijk onderweg naar Parijs. Dat betekende dat de geallieerde mogendheden onmiddellijk hun troepen begonnen te mobiliseren en het wegen- en communicatienetwerk voor militaire doeleinden in gebruik namen. Ook dat nam Louisa waar: het effect van de uit nood geboren lotsverbondenheid in het aangezicht van de ellende die de tomeloze ambitie van één keizer aanrichtte. Die ambitie vertaalde zich niet alleen in hernieuwde oproepen aan dienstplichtigen en de requisitie van goederen, maar ook in de intensivering van controle en patrouilles op de wegen.

De angst voor Frankrijk en de voorbereidingen voor de strijd leidden tot herkenning en verbroedering tussen de geallieerden. Zo kreeg Louisa dankzij haar Britse afkomst en de diplomatieke status van haar man met gemak Russische en Pruisische vrijgeleiden. De geallieerde samenwerking vond haar weerslag in een snelle acceptatie van elkaars paspoorten. Ze kwam weliswaar met wat vertraging, maar zonder problemen langs alle 51 posthaltes en door alle controles.

Uiteindelijk duurde Louisa Adams' reis van Sint-Petersburg naar Parijs veertig dagen. In aanmerking genomen dat de vele opmarcherende legerkorpsen ook van postkoetsen, herbergen, wegen en postpaarden gebruikmaakten, was dat nog een acceptabele reistijd. Louisa maakte aan den lijve mee hoe het Europese continent zich via jaren van 'totale oorlogen'[5] opmaakte voor de eindstrijd. Toen ze op 23 maart 1815 in Parijs aankwam, was die strijd nog niet gestreden. En ook na de Slag bij Waterloo en de definitieve nederlaag van Napoleon in juni zou het nog een aantal maanden duren voordat de chaotische demobilisatieperiode voorbij was. Maar voorlopig was Louisa een van de eerste burgers die met haar geallieerde vrijgeleides en bescherming de vruchten plukten van een Europese veiligheidscultuur die als reactie op de vuurbrand van revolutie en terreur ontstond.

Na 1815 werd het voor een dame snel veiliger om door Europa te reizen. Niet alleen adellijke Britse dames, zoals Louisa Adams, ook andere reizigers, boeren en burgers profiteerden van de nieuwe vrede. Na de aardschokken van de Franse Revolutie en de napoleontische oorlogen konden de golven van de tumultueuze tijd eindelijk tot bedaren komen.

I

INTRODUCTIE

Wat voor vrede?

'Ik ben dit oude Europa helemaal zat! Ik vertik het om te regeren over zo'n verschrompeld continent!' Zo foeterde Napoleon na zijn nederlaag bij de Volkerenslag te Leipzig in oktober 1813. Hoe kon hij nog keizer zijn over een rijk dat zo was afgebrokkeld en dat onderling zo heilloos was verdeeld?[1] Na 1815 was het afgelopen met zijn droom van een verenigd Europa onder één militaire heerser. Daarvoor in de plaats kwam iets anders. Geen terugval in de versplinterde statenwereld van het ancien régime, maar een nieuwe situatie die voortborduurde op de lotsverbondenheid waaraan de Europese mogendheden tijdens de napoleontische oorlogen onderworpen waren geweest. Die periode van 25 jaar lange onzekerheid en napoleontische overheersing bracht een nieuwe gemeenschap voort, verbonden door de angst voor terreur en geweld enerzijds en het verlangen naar vrede en veiligheid anderzijds. Nooit meer oorlog, nooit meer revolutie en terreur – dat was na 1815 het overheersende levensgevoel.

In Napoleons verwensing aan het adres van dat 'oude' en 'verschrompelde' Europa klonk ook onbegrip en frustratie door. Hij begreep niet hoe de vorsten en ministers van Europa, die hij steeds tegen elkaar uit had kunnen spelen, alsnog in staat waren geweest tegen hem samen te spannen en zijn Grande Armée hadden weten te verslaan. Nog lastiger vond hij het te doorgronden waarom de overwinnaars van 1814 en 1815 uiteindelijk niet doorpakten en hun winst met veroveringen verzilverden. Hij kon niet vatten dat de opperbevelhebber van de grootste en succesvolste geallieerde troepenmacht in de geschiedenis, Arthur Wellesley, de hertog van Wellington, zich na de roemruchte overwinning te Waterloo aan het gezag van een politicus onderwierp, namelijk aan zijn minister van Buitenlandse Zaken, Henry Robert Stewart, burggraaf van Castlereagh.[2] En wat voor soort vrede was het, die Castlereagh en Wellington hadden getekend? 'Ze hadden het hele continent tot hun beschikking,' foeterde Napoleon. 'Ze hadden alle voordelen. Maar wat

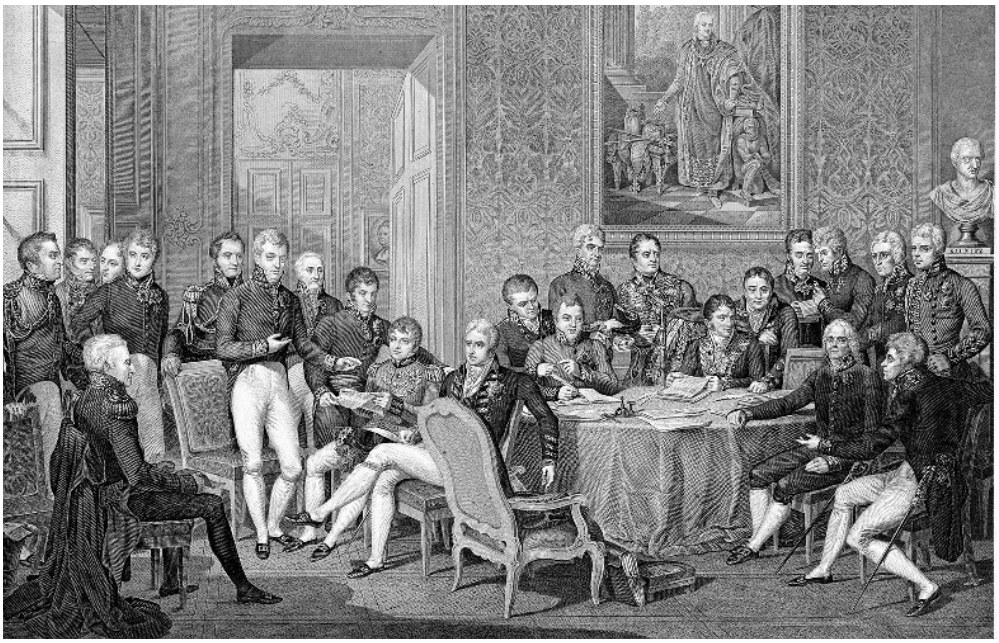
voor compensaties hebben ze voor hun land bereikt? De vrede die ze hebben gesloten, hadden ze ook kunnen tekenen wanneer ze waren verslagen.'[3]

Inderdaad, wat voor soort vrede was dit, de vrede die tussen 1813 en 1815 met het bloed van zovele slachtoffers en veldslagen was afgedwongen? Het was in ieder geval geen vrede van het kerkhof, waarbij een nieuwe despoot à la Napoleon de macht opeiste en de bevolkingen van Europa met geweld onderdrukte. Want dat was nu juist precies wat géén van de Europese mogendheden op dit moment nog expliciet ambieerde: de hegemonie op het continent. De verbonden mogendheden klampten zich na 1815 aan elkaar vast in hun gezamenlijke afkeer van de 'ijzeren scepter' van Franse heerszucht enerzijds en van revolutionaire terreur anderzijds. Die infernale chaos van de revolutionaire en napoleontische oorlogen moest eens en voorgoed worden beëindigd. Maar hoe?

Dit boek haalt een totaal vergeten verhaal uit de mottenballen van de Europese geschiedenis: het verhaal van de eerste gemeenschappelijke Europese strijd tegen terreur in vredestijd. Die strijd wordt hier beschouwd als een uniek en innovatief veiligheidsexperiment, dat om diverse redenen slechts een paar jaar duurde en slechts gedeeltelijk slaagde. Tegen de achtergrond van hun angst voor terreur overwonnen de grote mogendheden van Europa hun wederzijdse animositeiten en wantrouwen, en sloten een pact om de vrede en veiligheid van het continent ook na het einde van de napoleontische oorlogen te blijven verdedigen en consolideren. Dit eerste experiment van gezamenlijk en geïnstitutionaliseerd veiligheidsmanagement legde de basis voor het latere Europese systeem van collectieve veiligheid zoals we dat vandaag nog kennen.

Een (anti)revolutionair veiligheidsexperiment

De vier grote mogendheden van Europa: Groot-Brittannië, Pruisen, Oostenrijk en Rusland, gingen tussen 1815 en 1818 over tot een uniek experiment: de implementatie van een collectief veiligheidssysteem via de oprichting van de Geallieerde Raad.[4] De Franse revolutie en de napoleontische oorlogen hadden iets ongehoords bereikt. Ze hadden niet alleen de Europese landen samengesmeed tot een redelijk eensgezinde coalitie tegen de bonapartistische Grande Armée. De 'grande peur'[5] die overbleef na de twee overwinningen op Napoleon in 1815 dreef de grote mogendheden definitiever in elkaars armen dan ze voorheen ooit voor mogelijk hadden gehouden. De filosoof Immanuel Kant had gespeculeerd over de wereldvrede; allerlei denkers en publicisten had-

Afgevaardigden op het Congres van Wenen, 1814-15. Door B.J. Dondorf, naar J.B. Isabey, 1833. (Rijksmuseum, Amsterdam)

den blauwdrukken voor een federatie van Europese machten bedacht. Maar dit soort plannen was nooit tot de kring van de Europese machthebbers en bewindslieden zelf doorgedrongen. Het Congres van Wenen, dat van september 1814 tot juni 1815 duurde, bestendigde de oorlogsalliantie om de nieuwe vredesorde te kunnen uitwerken. Maar de Slotakte van Wenen was niet de echte innovatie. Dat waren twee verdragen die een paar maanden later werden gesloten: het Verdrag van de Quadruple Alliantie en het Tweede Verdrag van Parijs. Toen het schouwspel van Wenen was afgelopen en de diplomaten en vorsten waren vertrokken, moest de vrede in Europa nog echt vorm krijgen. Napoleon moest nog een keer worden verslagen (na zijn onthutsende terugkeer in maart 1815). De postnapoleontische veiligheid van Europa kreeg pas echt gestalte door de blijvende inspanning van de ministers van de vier grote mogendheden om tezamen, vanuit Parijs, op de uitvoering van de afspraken toe te zien. Net zo lang tot dat tweekoppige monster van revolutie en militaire agressie definitief was getemd.

Het innovatieve van dit antirevolutionaire veiligheidssysteem was drieledig. De ministers van de vier grote mogendheden introduceerden ten eerste een nieuwe invulling van het machtsevenwicht. Dat begrip bestond al, maar kreeg

een nieuwe betekenis. Ten tweede richtten ze ook een gemeenschappelijke raad op, de zogeheten Geallieerde Raad (ook wel Parijse Ministers- of Ambassadeursconferentie genaamd), om vrijwel dagelijks met elkaar op de uitvoering en naleving van de vredesplannen toe te zien. Deze raad kreeg van Castlereagh de benaming 'geallieerde machine'[6]. Hier lag het meest revolutionaire karakter van de vredesregelingen. De diplomaten en generaals gingen niet naar huis, maar bleven ter plaatse om hun strijd tegen terreur in vredestijd te vertalen in een continue praktijk van veiligheidsmanagement. Het voordeel van zo'n nieuwe vorm van gemeenschappelijke raad of ministersconferentie, was dat de deelnemers niet vastzaten aan de ingewikkelde verplichtingen die normaliter met een formeel vorstencongres gepaard gingen. Ze hoefden niet in recepties, bals en andere formaliteiten te investeren. De protocollen van dit soort conferenties golden bovendien als bindend internationaal recht. Dat betekende dat de geallieerde hoven zich aan deze afspraken hadden gecommitteerd en die afspraken ook zouden opvolgen en desgewenst in eigen, nationaal recht zouden vertalen. Doorgaans was de minister van Buitenlandse Zaken van het land waar de conferentie plaatsvond de voorzitter. Gedurende de negentiende eeuw werden er nog diverse van dit soort conferenties in het leven geroepen, maar de Parijse was de eerste.[7]

De derde vernieuwende dimensie van het naoorlogse veiligheidssysteem was de implementatie van allerlei centraal bedachte en gestandaardiseerde praktijken. De ministers droegen als Geallieerde Raad bij aan de verspreiding van professionele en geïnstitutionaliseerde bestuurlijke praktijken.[8] Dat klinkt saai en bureaucratisch, maar dat was het niet. Paspoorten, veiligheidsagenten, grenscontroles werden door de vier grote Europese mogendheden gemeenschappelijk uitgegeven, uitgevoerd en aan de rest van Europa opgelegd (waar Louisa Adams dus al van profiteerde). Hun collectieve veiligheidsmanagement had bovendien ook een concrete militaire poot: gezamenlijk zetten ze een immens project van fortenbouw in gang, van de Noordzee door de Belgische provincies, via de Duitse staten tot aan de Middellandse Zee. Dit project was bedacht als een militaire verankering van het machtsevenwicht, of beter gezegd, afschrikkingsevenwicht; en werd op initiatief van de Geallieerde Raad en met geld van Frankrijk, Nederland, Duitsland en Groot-Brittannië uitgevoerd.

De strijd tegen terreur werd zo van een geallieerd Europees gevecht vertaald in een heus collectief veiligheidssysteem met bijbehorende middelen, sancties en instrumenten. Natuurlijk kon zo'n systeem alleen met militaire macht worden afgedwongen jegens onwillige partners. En die was er dan ook volop. Het belangrijkste instrument van de Geallieerde Raad was het geallieerde